



## A Reappraisal of Tusi's Civil Science: Toward a Stratified and Three-Dimensional Comprehension of the Social Phenomenon

Nematollah Karamollahi 

1. Associated Professor of Sociology, Baqir-ul-Uloom University, Qom, Iran. (Corresponding Author) Email: [Karamollahi@bou.ac.ir](mailto:Karamollahi@bou.ac.ir)

Article Info	ABSTRACT
<p><b>Article type:</b> Research Article</p> <p><b>Article history:</b> Received: 30 December 2024 Received in revised form: 05 February 2025 Accepted: 07 February 2025 Published online: 21 March 2025</p> <p><b>Keywords:</b> <i>Nasir al-Din Tusi, Practical Wisdom, Principles and Types of Civil Science, Social Ontology, The social.</i></p>	<p>This article undertakes a critical rereading of Nasir al-Din Tusi's conception of civil science, seeking to advance a layered and multidimensional understanding of "the social" through a descriptive-analytical approach. The study reveals that, within Tusi's philosophical framework, civil science - categorized under practical wisdom - concerns itself with conscious and voluntary human actions. Depending on the ontological origins of these actions, three distinct modalities of civil science may be identified. When human actions arise from the innate essence and nature of humanity, the resultant epistemological framework constitutes wise civil science, characterized by permanence, a reliance on demonstrative reasoning (burhan), and the production of the foundational stratum of social knowledge. When actions are grounded in the normative authority of prophets and Imams, religious civil science emerges, whose epistemic methodology is based on ijtihad. Alternatively, when human actions are shaped by social conditions and contractual arrangements, the resulting field of inquiry aligns with empirical civil science, which entails a pragmatic engagement with historical realities, the pursuit of collective interests, and the mitigation of harm. According to Tusi's scientific-cognitive model, "the social" exhibits a dual-layered structure—comprising fixed and mutable dimensions—and social knowledge itself is conceived as a dynamic and processual movement across these layers.</p>

**Cite this article:** Karamollahi, N. (2025). A Reappraisal of Tusi's Civil Science: Toward a Stratified and Three-Dimensional Comprehension of the Social Phenomenon. *Social Theories of Muslim Thinkers*, 15(1): 1-20. <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.304490.1366>



© The Author(s).

Publisher: University of Tehran Press.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.304490.1366>

## 1. Introduction

### 1\_1. Statement of the Problem:

Nasir al-Din Muhammad ibn Muhammad Tusi (597-672 AH) is a prominent thinker in the Islamic world and a multi-dimensional scholar, whose contributions to explaining and systematizing various sciences, including "civil science," occupy a significant position. By utilizing the intellectual heritage of thinkers such as Plato, Aristotle, Al-Farabi, Ibn Maskuyyah, and Avicenna, he introduced valuable and unprecedented innovations in this field. His numerous works in practical wisdom, including *Nasiri's Ethics* and *Risala al-Imamah*, reflect his profound understanding of social and civil issues.

The central problem of this research is to comprehend the nature and typology of civil science within Tusi's thought. As a branch of practical wisdom, Tusi's civil science analyzes human voluntary actions that are grounded in "nature," "law," and "social contracts." Through the exploration of the concept of the "independent body of society," Tusi emphasizes the two-layered and three-dimensional nature of the social realm, positioning society as an entity beyond the mere algebraic sum of individuals, capable of being an independent subject of scientific knowledge. This perspective, initially articulated in the practical wisdom of Khawaja Tusi and especially in *Nasseri's Ethics*, forms the foundation of his civil science (Tusi, 1992: 213-214).

The aim of this research is to revisit these ideas and reinterpret them in light of contemporary needs, as the fundamental concepts proposed by Tusi can serve as a model for the study and analysis of the social domain. The innovative aspect of this article lies in the explanation of the three branches of civil science—jurisprudential, religious, and orthographic—from Tusi's perspective, each examining a different dimension of the social based on its own principles. These three levels complement each other and provide the foundation for a comprehensive study of human actions.

The research question is as follows: How can we reinterpret Tusi's civil science framework in a manner that accounts for the various dimensions of the social?

To answer this question, this research employs a descriptive-analytical method and draws upon Tusi's works to outline the philosophical foundations of civil science and analyze its three types within the social thought of al-Khajeh. The study, while acknowledging Tusi's civil science, aims to design a systematic model for understanding the dimensions of the social and to offer a foundation for future research in this field.

### 1-2. Research Background

The background of this research indicates that numerous works have been written on Tusi's thought in general, and his social thought in particular. These works can be categorized into the following four broad types:

- a) Traditional commentaries on *Nasseri's Ethics*
- b) General works on the state and thought of al-Khajeh Nasir al-Din
- c) Works on the political thought and philosophy of al-Khajeh Nasir al-Din
- d) Works on the social thought and theory of al-Khajeh Nasir al-Din

## 2. Methodology

The conceptual framework of this article revolves around defining the concepts of wisdom, practical wisdom, civil science, and "the social."

In the intellectual heritage of the Islamic world, wisdom is considered theoretical knowledge that leads to certainty about things through a demonstrative method. Declarative propositions are classified into two categories: theoretical wisdom and practical wisdom, depending on the subject under study. The subject of

theoretical wisdom pertains to impossible or involuntary phenomena, while practical wisdom, or human science (Al-Farabi, 1993: 141), refers to the study of human voluntary actions in general through a demonstrative method.

Practical wisdom is concerned with voluntary phenomena and beings—i.e., those whose existence depends on human will and action.

In the thought of Muslim philosophers, civil science refers to the knowledge of regulating social relations and examining the laws and behaviors of humans within society. As a branch of practical wisdom, its goal is to establish order, justice, and peaceful coexistence in society based on reason, ethics, and Sharia. Influenced by Islamic teachings and Greek philosophy, Muslim thinkers have developed the foundations of civil science to analyze social structures and guide society toward individual and collective happiness. In the theoretical literature of sociology, various categories are used to distinguish between social entities and individual existence. Among these, terms such as "society," "social world," "social system," and "the social" are prevalent. Of these, the term "the social" holds a broader semantic scope, encompassing other social categories. In its primary sense, "the social" refers to the totality of social interactions, structures, and meanings that shape human experiences and relationships.

In response to the research question, this study, employing a descriptive-analytical approach and relying on Tusi's works, aims to present a concise overview of the philosophical foundations of civil science and analyze its three types within al-Khajeh's social thought.

### 3. Findings

Tusi's civil science is grounded in specific principles and axioms. His philosophical system is based on the wisdom of *Masha'i* and certain innovations from *Ishraqi* wisdom. Accordingly, his civil science is founded upon principles such as the finality of creation, the hierarchy of existence, the hierarchy of reality, causality between phenomena, the proof of the human rational soul, the individuality of the rational soul, the unity of human species, and the rational and agent powers of humans, as well as the explanation of perfection, happiness, goodness, virtue, free will, and purposeful human actions.

A central principle in Tusi's civil science is the concept of "proving the independent form of society"—society, while composed of individuals, possesses a unique rule and form distinct from the characteristics of any individual within it.

In defining the typology of practical wisdom, Tusi emphasizes "good deeds and beautiful human actions." These actions, which shape a system of thought about human affairs, either originate from the essence of humanity or arise from situational and conventional states. If these conventional states result from group consensus, they are termed "customs and traditions." However, if they arise from the beliefs of influential figures such as prophets and Imams, they are referred to as "divine decrees."

Tusi categorizes human actions into three types based on their origins, thereby forming three levels of civil science:

- *Judgmental Civil Science* examines voluntary human actions rooted in nature and human creation, adhering to the method of proof to establish general laws aimed at human perfection and the public good.
- *Jurisprudential Civil Science* addresses actions based on contracts and societal agreements, focusing on the legal and conditional aspects of human actions.
- *Cultural Civil Science* refers to the study of customs, traditions, and cultural practices that shape social behavior.

Tusi's civil science, thus, operates across these three levels, each distinct in its identity, sources, and methods, and collectively contributing to a comprehensive understanding of social phenomena.

#### 4. Discussion and Conclusion

Nasir al-Din Tusi offers a multi-dimensional and comprehensive model for understanding social actions and civil phenomena, which encompasses various dimensions of the social. The primary hypothesis of this research is that Tusi's civil science, with its three-fold structure, can serve as a framework for analyzing and reconstructing social sciences in the contemporary world.

The findings indicate that Tusi, with his jurisprudential and social perspective, organized civil science in a way that addresses both practical and cultural aspects, in addition to analyzing theoretical foundations. The first layer, examined by jurisprudential civil science, seeks to discover the general laws governing social actions. This layer serves as the fixed, unchanging dimension of civic life, addressing the fundamental aspects of the social.

The second layer, explored through Shariah civil science, focuses on social issues from the perspective of human happiness and welfare, both in this world and the hereafter.

The third layer, or civil discourse science, examines the customs, traditions, and specific social actions, considering the historical and cultural contexts of different societies. This layer adopts a realistic and critical approach to social developments, focusing on interests, benefits, and the prevention of harm. Thus, civil discourse science can be used as a tool for communication and cultural analysis, providing insights into societal values while maintaining the eternal validity of truth and Sharia. Tusi's framework is capable of accommodating pluralism and diversity, allowing for comparative studies of different societies while upholding universal principles.

**Funding:** This research received no external funding.

**Ethical Considerations:** Complied with.

**Data Availability Statement:** Not applicable.

**Informed Consent Statement:** Not applicable.

**Conflicts of Interest:** The author declares no conflict of interest.



#### References

- Aron, Raymond. (2003). *The Basic Stages of the Process of Thought in Sociology*. Translated by Baqir Parham, Tehran: Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Azadarmaki, Taqi. (2011). *The History of the Formation of Sociology*. Tehran: Samt.
- Birou, Alan. (1987). *Dictionary of Social Sciences*. Tehran: Kayhan. [In Persian]
- Durkheim, Emile. (2004). *Rules of Sociological Method*. Translated by Ali Mohammad Kardan, Tehran: Tehran University Press. [In Persian]
- Farabi, Abu Nasr. (1970). *Kitab al-Haruf*. Beirut, Lebanon: Dar al-Mashreq.
- Farabi, Abu Nasr. (1989). *Opinions of the Virtuous City*. Cairo: Al-Hejazi Press.
- Farabi, Abu Nasr. (1991). *Kitab al-Mulla wa Nuss akhri*. Haqqaha wa Qadam al-Ilah by Mohsen Mahdi, Beirut: Dar al-Mashreq.
- Farabi, Abu Nasr. (1993). *Tahsil al-Saadah*. Beirut, Lebanon: Dar al-Manahil.
- Farabi, Abu Nasr. (2005). *Happiness from the Perspective of Al-Farabi*. Qom: Dar al-Huda.
- Giddens, Anthony (1984). *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. University of California Press.
- Helli, Allameh. (1991). *Al-Jawhar Al-Nadhid*. Translated by Manouchehr Sanei Darah-Beidi, Tehran: Hekmat.

- Ibn Manzur, Muhammad bin Makram. (2036). *Lisan al-Arab*. Beirut: Dar al-Sader.
- Ibn Sina, Hussein bin Abdullah. (1952). *Al-Shifa*. With the efforts of Qanawati and others, Cairo.
- Ibn Sina, Hussein bin Abdullah. (1989). *Nine Essays in Wisdom and Nature*. Cairo, Egypt: Dar al-Arab.
- Ibn Sina, Hussein bin Abdullah. (1992). *Al-Mabahathat*. Qom: Bidar.
- Khani, Ibrahim. (2023). Presenting a New Argument for the Authenticity of Society. *Social Theories of Muslim Thinkers*, 12 (1): 81-99.
- Krayb, Ian. (2010). *Social Theory, from Parsons to Habermas*. Translated by Abbas Mokhbar, Tehran: Ageh Publishing House. [In Persian]
- Masoumi Hamadani, Hussein & Mohammad Javad Anvari. (2012). *Master of Humanities*. Tehran: Miras Maktoob.
- Modarres Razavi, Mohammad Taqi. (2004). *Khawaja Nasir al-Din Tusi's Status and Works*. Tehran: Asatir.
- Mousavi, Seyyed Mahdi. (2015). *The Art of Oratory as a Method of Culture*. Conference on Religion and Cultural Theory, Qom: Theological Council of the Supreme Council of the Cultural Revolution.
- Parsania, Hamid. (1993). *Social Worlds*. Qom: Kitab Farda.
- Razavi, Seyyed Abolfazl. (2011). *Social Classes from the Perspective of Khawaja Nasir al-Din Tusi*. *Islamic Studies Quarterly (Philosophy and Theology)*, No. 2/85, Fall and Winter 2011.
- Salavati, Abdullah. (2011). *Khajeh-Pajuhi*. Tehran: Khaneh-e-Kitab.
- Sarukhani, Baqer. (1987). *Social Sciences Culture*. Tehran: Kayhan Institute.
- Schutz, Alfred. (1967). *The Phenomenology of the Social World*. Northwestern University Press.
- Sharani, Abolhasan. (1997). *Persian Commentary on Tajrid al-Itiqad*. Tehran: Islamiyeh.
- Shariati, Mohammad Hadi. (2025). *Formulation of the Political Theory of Religiosity*. PhD thesis, supervisor Nematullah Karamolahi, Baqir al-Uloom University.
- Shirazi, Qutb al-Din. (1989). *Durrat al-Taj*. Edited by Seyyed Mohammad Meshkow, Tehran: Hekmat.
- Tabarsi, Amin al-Islam Fadl ibn Hassan. (2001). *Religious Manners of the Al-Khazanat al-Mu'iniyah*. Translated by Ahmad Abedi, Qom: Zaer.
- Tabatabaei, Seyyed Javad. (2006). *An Introduction to the History of Political Thought in Iran*. Tehran: Kavir.
- Tabatabaei, Seyyed Javad. (2007). *The Decline of Political Thought in Iran*. Tehran: Kavir.
- Tabatabaei, Seyyed Mohammad Hossein. (2007). *Tafsir al-Mizan*. Translated by Seyyed Mohammad Baqir Hamadani, vol. 6, Qom: Jamia Modarresin.
- Thaqafi, Seyyed Mohammad. (1993). *Sociological Theories of Muslim Scholars*. Tehran: Sociologists.
- Tusi, Nasir al-Din. (2001). *Basis of Quotation*. Reprinted by Mustafa Boroujerdi, Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Tusi, Nasir al-Din. (2002). *Nasseri Ethics*, Vol. 1. Iran, Tehran: Elmiyyah Islamiyah.
- Tusi, Nasir al-Din. (2002). *Tejrid al-Iteqad*. In *Kashf al-Murad fi Sharh Tejrid al-Iteqad*, corrected and commented by Hassanzadeh Amoli, Qom: Jamia Modarresin.
- Tusi, Nasir al-Din. (2007). *Explanation of Indications and Warnings*, Vol. 3, edited by Hassan Hassanzadeh Amoli, Qom: Bostan Kitab.
- Tusi, Nasir al-Din. (2011). *Determinacy and Authority*. In *Collection of Essays of Khawaja Nasir al-Din Tusi*, corrected by Mohammad Taqi Modarres Razavi, Tehran: Tehran University Publications.
- Tusi, Nasir al-Din. (2011). *Rules of Beliefs*. In *Khawaja Pajouh* (a collection of articles written by a group of authors), edited by Abdullah Salavati, Tehran: Khaneh Kitab.
- Tusi, Nasir al-Din. (2011). *The Customs and Traditions of the Ancient Kings Regarding Taxation and Its Expenses*. In *Collection of Letters of Khajeh Nasir al-Din Tusi*, edited by Mohammad Taqi Modarres Razavi, Tehran: University of Tehran.
- Tusi, Nasir al-Din. (2012). *Nasseri Ethics*. Iran, Tehran: Iqbal Publishing.
- Tusi, Nasir al-Din. (2012). *Treatise on Finance*. In *Master of Humanities (Studies in the Life, Times, Philosophy and Science of Khawaja Nasir al-Din Tusi)*, selected and edited by Hossein Masoumi Hamedani and Mohammad Javad Anvari, Tehran: Miras Maktoob.
- Tusi, Nasir al-Din. (2016). *Chapters of Beliefs*. Edited by Mohammad Taqi Danesh-Pajouh, Tehran: University of Tehran.
- Tusi, Nasir al-Din. (2027). *Treatise on the Types of Wisdom*. In *Takhis al-Muhasal*, Beirut, Dar al-Adwaa.



## بازخوانی علم مدنی طوسی؛ راهی به سوی فهم لایه‌ای و چندبعدی از امر اجتماعی

نعمت‌اله کرم‌اللهی  

۱. دانشیار جامعه‌شناسی، دانشگاه باقرالعلوم علیه‌السلام، قم، ایران. (نویسنده مسئول). رایانامه: [Karamollahi@bou.ac.ir](mailto:Karamollahi@bou.ac.ir)

اطلاعات مقاله	چکیده
<p><b>نوع مقاله:</b> مقاله پژوهشی</p> <p><b>تاریخ دریافت:</b> ۱۴۰۳/۱۰/۱۰</p> <p><b>تاریخ بازنگری:</b> ۱۴۰۳/۱۱/۱۷</p> <p><b>تاریخ پذیرش:</b> ۱۴۰۳/۱۱/۱۹</p> <p><b>تاریخ انتشار:</b> ۱۴۰۴/۰۱/۰۱</p> <p><b>کلیدواژه‌ها:</b> امر اجتماعی، حکمت عملی، حکیم نصیرالدین طوسی، علم مدنی حکمی، علم مدنی خطابی، علم مدنی شرعی.</p>	<p>هدف: این مقاله در پی بازخوانی علم مدنی حکیم نصیرالدین طوسی و گشودن راهی به سوی فهم امر اجتماعی است. روش: روش این مقاله توصیفی-تحلیلی است. یافته‌ها: در اندیشه‌خواجه طوسی، علم مدنی در ذیل حکمت عملی به اعمال آگاهانه و ارادی انسان می‌پردازد. از این رو برحسب مبدأ کنش انسانی می‌توان قائل به انواع سه‌گانه علم مدنی شد. اگر محقق به کنش‌هایی توجه کند که مبدأ و منشأ آن‌ها ذات و طبیعت انسان باشد، محصول معرفتی او «علم مدنی حکمی» است که همیشه ثابت است که از روش برهان پیروی و لایه زیرین معرفت اجتماعی را تولید می‌کند. اگر مبدأ کنش‌ها وضع انبیا و امامان باشد، «علم مدنی شرعی» شکل می‌گیرد و روش آن اجتهادی است. اما اگر کنش‌های انسان ناشی از وضع و قرارداد اجتماعی باشد، مطالعه آن در صلاحیت «علم مدنی خطابی» است که مقصود از آن نگاه واقع‌گرایانه به حقایق تاریخی و دستیابی به مصالح، منافع و دفع شرور است. نتیجه‌گیری: با توجه به الگوی علم‌شناختی حکیم طوسی، «امر اجتماعی» به‌مثابه هستی اعتباری، برحسب مبدأ کنش انسان دارای دو لایه ثابت و متغیر است و دانش اجتماعی نیز امری فرایندی و محصول حرکت در بین این لایه‌ها است؛ بنابراین برای مطالعه و تبیین لایه‌های امر اجتماعی می‌توان انواع سه‌گانه‌ای از علم مدنی را صورت‌بندی کرد.</p>

**استناد:** کرم‌اللهی، نعمت‌اله (۱۴۰۴). بازخوانی علم مدنی طوسی؛ راهی به سوی فهم لایه‌ای و چندبعدی از امر اجتماعی. نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، ۱۵ (۱): ۱-۲۰. <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.304490.1366>



© نویسندگان.

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.304490.1366>

## ۱. مقدمه و بیان مسئله

حکیم نصیرالدین محمد بن محمد طوسی (۵۹۷-۶۷۲ ق)، یکی از متفکران برجسته جهان اسلام و عالمی ذوابعاد است که تلاش‌های او در تبیین و نظام‌بخشی به دانش‌های مختلف از جمله «علم مدنی» جایگاه ویژه‌ای دارد. وی با بهره‌گیری از میراث علمی متفکرانی مانند افلاطون، ارسطو، فارابی، ابن مسکویه و ابن سینا توانست نوآوری‌هایی ارزشمند و کم‌سابقه در این حوزه ارائه دهد. در همین راستا آثاری چون «رساله الامامة»، «اخلاق محتشمی»، «اوصاف الاشراف»، «نصیحت‌نامه»، «خلافت‌نامه»، «رسم و آیین پادشاهان قدیم راجع به مالیات و مصارف آن» و... را در حکمت عملی و شاخه‌های آن به رشته تحریر درآورد. آثار متعدد او در زمینه حکمت عملی، مانند اخلاق ناصری و رساله الامامة، بیانگر نگاه ژرف او به مباحث اجتماعی و مدنی است.

به نظر می‌رسد حکیم طوسی علم مدنی را وارد مرحله جدیدی کرد و در صورت استمرار اندیشه او، شاید امروز شاهد شکوفایی بیشتر علم مدنی در میان مسلمانان بودیم. گرچه این طرح تاکنون ناتمام مانده است، اما اینک می‌توان با بازخوانی علم مدنی حکیم طوسی و شناخت قوت‌ها و ضعف‌های آن، صورت‌بندی نوینی متناسب با زمانه کنونی طراحی و ارائه کرد.

مسئله‌ای که این پژوهش به آن می‌پردازد، فهم ماهیت و گونه‌شناسی علم مدنی در اندیشه طوسی است. علم مدنی طوسی، به‌عنوان یکی از شاخه‌های حکمت عملی، به تحلیل کنش‌های ارادی انسان می‌پردازد که ریشه در «طبیعت»، «شریعت» و «قراردادهای اجتماعی» دارد. ضرورت این تحقیق در بازخوانی این اندیشه‌ها در پرتو نیازهای معاصر است؛ چرا که مفاهیم بنیادین مطرح شده توسط طوسی می‌توانند الگویی برای مطالعه و تحلیل واقعیت‌های اجتماعی و فرهنگی ارائه دهند. بازشناسی لایه‌های مختلف امر اجتماعی از دیدگاه طوسی، فرصتی را برای بازسازی این علم و ارائه صورت‌بندی نوین آن فراهم می‌آورد.

حکیم طوسی با طرح مسئله «هیئت مستقل اجتماع» و تأکید بر ماهیت دولایه‌ای و سه‌بعدی امر اجتماعی، اجتماع را موجودیتی فراتر از جمع جبری افراد تلقی می‌کند که می‌تواند موضوع مستقلی برای شناخت علمی باشد. این نگاه نخستین بار در حکمت عملی خواجه و به‌ویژه در اخلاق ناصری بیان شده و اساس علم مدنی او را شکل داده است<sup>۱</sup> (طوسی، ۱۳۷۱: ۲۱۳-۲۱۴).

نوآوری مقاله حاضر در تبیین سه‌گانه علم مدنی «حکمی»، «شرعی» و «خطابی» از دیدگاه طوسی است که هریک با توجه به مبانی خاص خود به مطالعه یکی از ابعاد امر اجتماعی می‌پردازند. این سه سطح مکمل یکدیگرند و می‌توانند زمینه‌ساز مطالعه‌ای جامع از کنش‌های انسانی باشند.

این پژوهش بر آن است تا به این سؤال پاسخ دهد که چگونه می‌توان منظومه علم مدنی حکیم طوسی را به‌گونه‌ای بازخوانی کرد که بتواند ابعاد امر اجتماعی را تبیین کند. در پاسخ به این سؤال، پژوهش حاضر با بهره‌گیری از روش توصیفی-تحلیلی و تکیه بر آثار طوسی مانند اخلاق ناصری و اساس الاقتباس، در پی ترسیم تصویری اجمالی از مبانی فلسفی علم مدنی و تحلیل انواع سه‌گانه آن در اندیشه اجتماعی خواجه است. این تحقیق ضمن بازشناسی علم مدنی طوسی، الگویی منظومه‌ای برای شناخت ابعاد امر اجتماعی طراحی می‌کند و بستری برای پژوهش‌های آتی در این حوزه فراهم می‌آورد.

## ۲. پیشینه تحقیق

درباره اندیشه‌های حکیم طوسی به‌طور عام و اندیشه اجتماعی او به‌طور خاص، آثار متعددی نگارش شده است که در یک گونه‌شناسی کلی می‌توان آن‌ها را به چهار گونه زیر تقسیم کرد:

**الف) شروح سنتی بر اخلاق ناصری:** از این جمله می‌توان به توضیح الاخلاق سلطان العلماء (۱۰۶۴ ق) اشاره کرد که به درخواست شاه صفی و با هدف قابل فهم‌سازی اخلاق ناصری برای همگان، آن را شرح داده است. این قبیل آثار صرفاً به بازنویسی و شرح واژگان و توضیح مطالب اخلاق ناصری اختصاص دارند و به منظومه فکری خواجه و استخراج و صورت‌بندی علم مدنی او نپرداخته‌اند.

<sup>۱</sup>. «موضوع این علم، هیئت اجتماع اشخاص انسانی است و اجتماع اشخاص انسانی در عموم و خصوص مختلف افتد» (طوسی، ۱۳۷۱: ۲۱۴).

**ب) آثار کلی در باب احوال و اندیشه خواجه:** نصیرالدین طوسی فیلسوف گفتگو غلامحسین ابراهیمی دینانی (۱۴۰۰) از جمله این آثار است. دینانی در یک فصل از این کتاب، گزارشی از برخی از آرای اخلاقی و سیاسی خواجه آورده است. همچنین مجموعه مقالات خواجه‌پژوهی از عبدالله صلواتی (۱۳۹۰) و استاد بشر حسین معصومی همدانی (۱۳۹۱) در زمره این آثار قابل‌جانمایی هستند. از ۵۷ مقاله منتشرشده در دو کتاب اخیر، تنها مقاله سید جواد طباطبایی با عنوان «خواجه نصیر و فهم اغراض حکمت عملی یونان» به حکمت عملی خواجه پرداخته است. البته طباطبایی فهم شارحان مسلمان از جمله طوسی از حکمت و اندیشه سیاسی و مدنی یونانی را نادرست می‌داند. طباطبایی در دو اثر دیگر خود، فصولی را به اندیشه محقق طوسی اختصاص داده و به‌نوعی محقق طوسی را آغاز دوران انحطاط حکمت عملی ایران دانسته است (طباطبایی، ۱۳۸۵: ۱۷۵-۲۰۴؛ طباطبایی، ۱۳۸۶: ۲۵۱-۲۷۴).

**پ) آثار ناظر به اندیشه و فلسفه سیاسی خواجه:** از جمله این آثار می‌توان به اندیشه سیاسی خواجه نصیرالدین طوسی مرتضی یوسفی‌راد، مقالات «کارهای سیاسی حکیم طوسی و هدف وی» قاسم تویسرکانی و «اجتماعات فاضله و غیرفاضله» علی‌اکبر علیخانی اشاره کرد. این قبیل آثار فقط دربرگیرنده تأملات حکیم طوسی در باب مسائل سیاسی هستند و به اندیشه وی در سایر حوزه‌های اجتماعی نپرداخته‌اند.

**ت) آثار ناظر به اندیشه و نظریه اجتماعی خواجه:** این قبیل آثار شامل مقالات یا فصولی از کتاب‌های ناظر به اندیشه اجتماعی متفکران مسلمان هستند. برخی از این آثار عبارت‌اند از: «طبقات اجتماعی در نظرگاه خواجه نصیرالدین طوسی» سید ابوالفضل رضوی (۱۳۸۹: ۹۱-۱۱۶)؛ «تاریخ تفکر اجتماعی در اسلام» نوشته جمعی از محققان پژوهشگاه حوزه و دانشگاه (۱۳۸۵: ۱۳۹-۱۷۱)؛ «تاریخ تکون جامعه‌شناسی» تقی آزادارمکی (۱۳۹۰: ۱۱۹-۱۳۴) و «نظریه‌های جامعه‌شناختی عالمان مسلمان» سید محمد تقفی (۱۳۹۳: ۲۹۳-۳۱۷). در این آثار که قرابت بیشتری با موضوع نوشتار حاضر دارند، نویسندگان با اتخاذ رویکرد تاریخ‌نگاری اندیشه، بخش‌هایی از اندیشه اجتماعی حکیم طوسی را گزارش کرده‌اند، اما تصویری نظام‌واره از اندیشه اجتماعی و مبانی و گونه‌های علم مدنی خواجه ارائه نکرده‌اند و این هدفی است که نوشتار حاضر در پی تحقق آن است.

### ۳. مفهوم‌شناسی

#### ۳-۱. حکمت

حکمت در میراث دانشی جهان اسلام، معرفتی نظری است که با روش برهانی، به شناخت یقینی اشیا می‌پردازد. گزاره‌های حکمی، بسته به موضوع مورد بررسی، به دو دسته «حکمت نظری» و «حکمت عملی» تقسیم می‌شوند. موضوع حکمت نظری پدیده‌های نامقدور یا غیرارادی، و موضوع حکمت عملی پدیده‌های مقدور یا هستی‌های ارادی است (فارابی، ۱۹۷۰: ۶۷).

#### ۳-۲. حکمت عملی

حکمت عملی یا علم انسانی (فارابی، ۱۴۱۳ ق: ۱۴۱) دانشی است که با روش برهانی در پی مطالعه اشیا ی ارادی انسانی به‌صورت کلی است (ابن‌سینا، ۱۳۷۱: ۱۸۹-۱۹۲). حکمت عملی حکمای مسلمان براساس قانون جهانی کنش انسانی بنا شده است. البته پیش از حکمایان مسلمان، حکمت عملی فقط بر فضیلت تمرکز داشته است (شریعتی، ۱۴۰۳: ۳۳).

می‌توان به زبان معاصر دانش اجتماعی، موضوع حکمت عملی را پدیده‌ها و هستی‌های ارادی دانست؛ یعنی هر آنچه تحقق آن متوقف بر اراده و کنش انسانی بوده و هست، اعم از اینکه مربوط به نسل‌های پیشین باشد یا حاصل کنش انسان‌های حاضر، مانند هنجارها، ارزش‌ها و واقعیت‌هایی نظیر جامعه‌پذیری، تقسیم‌کار، نقش، خرده‌نظام و نظام اجتماعی (پارسانیا، ۱۳۹۲: ۵۳).

حکمت عملی علاوه بر شناخت و تشخیص هستی‌های ارادی از غیرارادی، نوعی دسته‌بندی کلان از پدیده‌های انسانی را نیز ارائه می‌دهد و آن‌ها را در دو گونه «هستی‌های معتبر» در مقابل «هستی‌های نامعتبر» جانمایی می‌کند. اساساً غایت حکمت عملی و دانش‌های



انسانی-اجتماعی ذیل آن را باید همین ارائه‌دسته‌بندی دوگانه مهم دانست و انگیزه‌دستیابی به این غایت، گام‌های پیشینی آن، یعنی شناخت و صورت‌بندی هستی‌های ارادی را ضروری ساخته است. معیار محوری این گونه‌شناسی با ارجاع به مفهوم سعادت و مقدمات تحصیل آن تنظیم شده است. از این‌رو حکمیان مسلمان، مطالعه‌کنش انسانی در حکمت عملی را صرف دست‌یافتن بر معرفتی یقینی در این موضوعات نمی‌دانند، بلکه این معرفت را مقید به عمل برای دستیابی به سعادت و نیک‌بختی دانسته‌اند (ابن‌سینا، ۱۳۶۸: ۱۰۵).

حکمت عملی به شناخت کنش‌های ارادی انسان و هدایت آن‌ها به سوی کمال می‌پردازد و شامل سه حوزه‌دانشی مکمل (تهذیب اخلاق، تدبیر منزل و سیاست مدن) است که به‌طور متقابل به هم پیوسته‌اند. تهذیب اخلاق به‌عنوان پایه‌ای برای مدیریت خانواده عمل می‌کند و فردی با فضایل اخلاقی می‌تواند خانواده‌اش را به‌درستی اداره کند. تدبیر منزل نیز به‌عنوان پلی میان فرد و جامعه عمل می‌کند و خانواده‌های سالم زمینه‌ساز تربیت انسان‌های مؤثر در جامعه هستند. درنهایت، سیاست مدن نتیجه این زنجیره است که با تهذیب اخلاق و مدیریت صحیح خانواده، به ایجاد جامعه‌ای منسجم و پایدار منجر می‌شود و رویکردی جامع به زندگی انسانی ارائه می‌دهد که هم فرد و هم جامعه را به‌سمت تعالی هدایت می‌کند.

### ۳-۳. علم مدنی

علم مدنی در اندیشه متفکران مسلمان به دانش تنظیم روابط اجتماعی و بررسی قوانین و رفتارهای انسان در جامعه اطلاق می‌شود. این علم یکی از شاخه‌های حکمت عملی است و هدف آن ایجاد نظم، عدالت و همزیستی مسالمت‌آمیز در جامعه براساس عقل، اخلاق و شریعت است. متفکران مسلمان با الهام از آموزه‌های اسلامی و فلسفه یونانی، مبانی علم مدنی را برای تحلیل ساختارهای اجتماعی و هدایت جامعه به سوی سعادت فردی و جمعی گسترش داده‌اند. فارابی به‌عنوان یکی از بنیان‌گذاران علم مدنی در جهان اسلام، این علم را در آراء اهل مدینه فاضله، تحصیل السعاده و احصاء العلوم شرح داده است. او معتقد بود که جامعه باید براساس عقل و فضایل اخلاقی مدیریت شود و هدف اصلی آن دستیابی به سعادت حقیقی باشد. از دید فارابی، موضوع علم مدنی بررسی اساس، ترکیب و انواع مجتمع بشری و غایت انسان و راه دستیابی به این غایت است (فارابی، ۱۴۱۳ ق: ۱۲).

ابن‌سینا نیز در آثار خود، از جمله در کتاب الشفاء، علم مدنی را به‌عنوان بخشی از حکمت عملی معرفی می‌کند. او بر اهمیت تربیت اخلاقی و نقش حاکمان در هدایت جامعه تأکید دارد و معتقد است قوانین اجتماعی باید براساس طبیعت انسانی و عقلانی تنظیم شوند (ابن‌سینا، ۱۹۵۲).

علم مدنی در اندیشه اندیشمندان مسلمان، پیوندی میان اخلاق، سیاست، و جامعه‌شناسی ایجاد می‌کند. هدف این دانش تحقق عدالت و سعادت جامعه براساس اصول عقلی و دینی است.

### ۳-۴. امر اجتماعی

در ادبیات نظری جامعه‌شناسی برای تمایزبخشی هستی اجتماعی از هستی فردی، از مقوله‌های مختلفی استفاده شده است. از جمله این مقوله‌ها می‌توان به «اجتماع»<sup>۱</sup>، «جامعه»<sup>۲</sup>، «امر اجتماعی»<sup>۳</sup>، «جهان اجتماعی»<sup>۴</sup>، «نظام اجتماعی»<sup>۵</sup> و «امر اجتماعی»<sup>۶</sup> اشاره کرد. هرکدام از این مقوله‌ها افزون بر داشتن تعریف خاص خود، ریشه در مبانی فلسفی خاصی نیز دارند؛ برای مثال، امیل دورکیم مبتنی بر مبانی هستی‌شناسی رئالیستی و معرفت‌شناسی اثباتی و با تأکید بر عینیت هستی اجتماعی - بیرونی بودن - اصطلاح واقعیت اجتماعی را به‌عنوان

1. Community

2. Society

3. Social Reality

4. Social World

5. Social System

6. The Social

موضوع علم جامعه‌شناسی ارائه می‌کند. از دید دورکیم «واقعیت اجتماعی هرگونه شیوه عمل ثابت شده یا ثابت نشده‌ای است که بتواند از خارج فرد را مجبور سازد یا اینکه در عین داشتن وجود مخصوص و مستقل از تظاهرات فردی در سراسر جامعه معینی عام باشد» (دورکیم، ۱۳۸۳: ۳۷). آلفرد شوتز با ابتنا بر مبانی ایدئالیستی و معرفت‌شناسی تفسیری، با برجسته‌سازی ابعاد معنایی و ذهنی هستی اجتماعی، موضوع جامعه‌شناسی را جهان اجتماعی می‌داند. از دید شوتز «جهان اجتماعی یک جهان مشترک است که تمامی کسانی که در آن زندگی می‌کنند، به اشتراک می‌گذارند و از طریق این اشتراک، ما یکدیگر را درک می‌کنیم» (شوتز، ۱۹۶۷: ۸۲). به بیان دیگر، جهان اجتماعی یک ساختار ذهنی است که افراد آن را از طریق تعاملات روزمره و تجربه‌های مشترک ساخته‌اند.

از میان مقوله‌های ناظر به هستی اجتماعی، مقوله «امر اجتماعی» اصطلاحی است که واجد دامنه معنایی گسترده‌تری است و به نوعی می‌توان آن را مقوله‌ای عام و پوشش‌دهنده سایر مقوله‌های اجتماعی تلقی کرد. در یک معنای اولیه، امر اجتماعی به کلیت تعاملات، ساختارها و معانی اجتماعی شکل‌دهنده تجربیات و مناسبات انسانی اطلاق می‌شود. این مقوله دربرگیرنده پدیده‌های اجتماعی خرد (کنش اجتماعی) و کلان (ساختارهای اجتماعی) و نیز ذهنی (ارزش اجتماعی) و عینی (نهاد) را دربرمی‌گیرد. «امر اجتماعی شامل هر وضع، رابطه، رویداد یا هر واقعیتی خواهد بود که به هر صورت جنبه‌ای از حیات اجتماعی را متجلی می‌سازد» (ساروخانی، ۱۳۶۶: ۳۵۵).

#### ۴. یافته‌ها؛ مبادی، چستی و انواع علم مدنی در اندیشه حکیم طوسی

##### ۴-۱. مبادی علم مدنی

حکیم طوسی هر علمی را متشکل از اجزائی مانند موضوع، مبادی و مسائل می‌داند. به نظر وی مبادی علوم که بنیان‌های معرفتی آن‌ها را شکل می‌دهند، قبل از علم و بیرون از علم مورد بحث قرار می‌گیرند. از دید او مبادی علم، قضایایی است که برهان‌های آن علم از آن‌ها به دست می‌آید، اما در آن علم بر آن قضایا برهان اقامه نمی‌شود. این عدم اقامه برهان، یا از جهت وضوح آن‌ها است یا اینکه آن قضایا از مسائل علم دیگری هستند که بلندپایه‌تر یا فروتر از این علم است (طوسی، ۱۳۸۰: ۴۲۷). خواجه با تأکید بر اهمیت فراوان این مبادی در علم، بر آن است که اگر صاحب علمی نظریه خود را بر این مبادی استوار کرده باشد، نمی‌تواند با کسی که آن مبدأ را انکار یا بنای دیگری را برای آن علم اتخاذ کرده باشد، نزاع کند (همان: ۴۲۹). این مبادی به دو دسته عام و خاص تقسیم می‌شوند. مبادی عام شامل همه علوم یا چند علم می‌شود. مبدأ خاص نیز شامل جمیع اجزای یک علم یا بعضی از اجزای آن می‌شود. استعمال مبادی عام در علوم، یا بالفعل است یا بالقوه. استعمال بالقوه مبادی عام، به خاطر آشکاربودن معمولاً تصریح نمی‌شود، اما در صورت انکار یکی از واضحات از سوی شخصی معاند، از مبادی بالقوه سخن به میان می‌آید. اما برخی از مبادی بالفعل در علم به کار گرفته می‌شود. برخی از این مبادی عام بالفعل، در آغاز علوم و برخی نیز در اثنای مسائل بیان می‌شوند (همان: ۴۲۹). از دید حکیم طوسی، مسائل عمومی که بر مبادی غیربیتنی باشند، در حقیقت به صورت قیاس‌های شرطی اقرانی هستند، اگرچه به ظاهر ممکن است به صورت قیاس‌های حملی باشند. در این قیاس‌های شرطی، مقدم مشتمل بر وضع مبادی هستند و تالی آن‌ها دقیقاً همان مسائل اند؛ یعنی اگر مبادی حق باشند، مسائل لازم آن‌ها حق خواهند بود. از این رو نتایج این‌گونه علوم، به صورت یقین مشروط به وضع مبادی است (همان: ۴۳۴).

به نظر حکیم طوسی، همه دانش‌ها در مبادی عام خود نیازمند دانشی هستند که مبادی آن‌ها را روشن کند. این علم که متمم همه علم‌ها به صورت مطلق است، مقتضی اطلاق همه یقین‌هایی است که در علوم اکتساب می‌شود؛ بنابراین هیچ علمی بدون آن تمام نمی‌شود (همان: ۴۳۴). حکیم طوسی این علم را «مابعدالطبیعه» می‌داند که همه علوم به آن منتهی می‌شوند. البته وی خاطر نشان می‌کند که فلسفه مبادی و مقدمات علوم را تأمین می‌کند و هیچ‌یک از علوم جزء فلسفه نیستند (همان: ۴۳۸). خواجه در اخلاق ناصری می‌نویسد: «علم مابعدالطبیعه آن علم باشد که انتهای همه علوم با اوست و او را مبادی غیرواضح نتواند بود و مسائلی بود که در آن علم بحث از آن کنند و خود تمامیت این علم بر آن مقصور باشد» (طوسی، ۱۳۹۱: ۴۷)؛ بنابراین تمام علوم و نظریه‌های علمی، مبتنی بر مبانی فلسفی هستند و

پیش از ورود به علم و نظریه‌پردازی در علم باید به این مبانی توجه ویژه شود. از این رو، حکیم طوسی در آثار مدنی خود اهتمام خاصی به مباحث فلسفی داشته و مبادی هستی‌شناسی، انسان‌شناسی و معرفت‌شناسی علم مدنی خود را منقح کرده است.

علم مدنی طوسی بر مبادی و اصول موضوعه‌ای استوار است که در آثار فلسفی خود به تفصیل از آن‌ها سخن گفته است. نظام فلسفی حکیم طوسی مبتنی بر حکمت مشاء و برخی از نوآوری‌های حکمت اشراق است. بر این اساس علم مدنی او بر اصولی مانند غایت‌مندی خلقت، سلسله‌مراتب هستی، ذومراتب‌بودن واقعیت، علیت میان پدیده‌ها، اثبات نفس ناطقه انسانی، تجرد نفس ناطقه، وحدت نوعی انسان، قوای عاقله و عامله انسان، تبیین کمال، سعادت، خیر و فضیلت، اثبات اختیار انسان و هدف‌مندی کنش‌های او استوار است. یکی از مبادی مهم علم مدنی خواجه که ظاهراً برای اولین بار مطرح کرده است، مسئله «اثبات هیئت-صورت-مستقل اجتماع در برابر اجزا و افراد» است. طوسی در تأملات خود در حکمت عملی دریافت که جامعه دارای هیئت مخصوصی فراسوی جمع جبری افراد است. از دید وی، اجتماع انسانی به دلیل ترکیب آن از افراد، دارای حکم و هیئت خاصی است که متفاوت با ویژگی تک‌تک افراد آن جامعه است (همان: ۲۷۹)؛ بنابراین این موضوع مستقل و دارای آثار می‌تواند متعلق شناخت انسان باشد و براساس آن دانش مستقل «حکمت مدنی» شکل بگیرد. بر این اساس نوشته است: «حکمت مدنی و آن علم این است که ... نظر بود در قوانین کلی که مقتضی مصلحت عموم بود از آن جهت که به تعاون متوجه باشند به کمال حقیقی. و موضوع این علم هیئتی بود جماعت را که از جهت اجتماع حاصل آید و مصدر افاعیل ایشان شود بر وجه اکمل»<sup>۱</sup> (همان: ۲۵۴). خواجه در این فراز از اخلاق ناصری، بر وجود هیئت یا صورت اجتماعی فراسوی جمع جبری آحاد جامعه و تأثیر آن بر کنش‌های اجتماعی تأکید می‌کند. از دید حکیم طوسی، این هیئت از اجتماع انسانی که فراسوی مناسبات اجتماعی وجود دارد، موضوع حکمت مدنی را تشکیل می‌دهد. به بیان دیگر، علم مدنی ناظر به «امر اجتماعی»<sup>۲</sup> و اصالت و استقلال آن است.

#### ۴-۲. چیستی علم مدنی

حکیم نصیرالدین طوسی در رساله اقسام الحکمة به صورت موجز و فهرست‌وار به ذکر ۴۴ قسم از اقسام حکمت و دانش پرداخته است (طوسی، ۱۴۰۵ ق: ۵۲۶).

طوسی در تعریف حکمت و تقسیم کلی آن می‌نویسد: «چون علم و حکمت، دانستن همه چیزها است، چنان‌که هست، پس به اعتبار انقسام موجودات، منقسم شود به حسب آن اقسام، و موجودات دو قسم‌اند: یکی آنکه وجود آن موقوف بر حرکات ارادی اشخاص بشری نباشد؛ و دوم آنچه وجود آن منوط به تصرف و تدبیر این جماعت بود. پس علم به موجودات نیز دو قسم بود: یکی علم به قسم اول و آن را حکمت نظری خوانند؛ و دیگری علم به قسم دوم و آن را حکمت عملی خوانند» (طوسی، ۱۳۹۱: ۳۸).

طوسی در بیان ملاک و مبنای فلسفی انسان‌شناسی، برای تعریف و گونه‌شناسی حکمت عملی «اعمال پسندیده و افعال زیبای بشری» را مبنا قرار می‌دهد. از دید او این اعمال و افعال دارای انواع مختلف است و به همین دلیل، براساس گونه‌شناسی این افعال، دانش‌های اجتماعی مختلفی شکل گرفته است. به نظر طوسی، افعال و کنش‌های انسان لایه‌های مختلفی دارد که باید به درستی آن‌ها را از هم تفکیک کرد. از دید او اعمال پسندیده و افعال زیبای بشری که موجب شکل‌گیری یک نظام فکری درباره امور و احوال نوع بشری می‌شوند، یا از ذات و طبیعت انسان سرچشمه می‌گیرند یا از یک حالت وضعی و قراردادی پدید می‌آیند:

۱. آنچه از طبیعت انسان ناشی می‌شود، مقتضای عقول اهل بصیرت و سیاست و بینش است که با تحولات روزگار و دگرگونی آداب و روش‌ها دگرگون نمی‌شود و این همان اقسام «حکمت عملی» است. حکمت عملی یعنی شناخت مصلحت کارهای ارادی که از نوع انسان

۱. «خواجه نصیر در تشریح کیفیت تألیف افراد جامعه با یکدیگر و تحقق همبستگی اجتماعی به جایگاه ویژه محبت تصریح می‌کند... خواجه نصیر در مقایسه میان نقش عدالت و محبت در ایجاد همبستگی... تصریح می‌کند که اگر همبستگی و تألیف اجتماعی برآمده از محبت افراد جامعه به یکدیگر باشد، چنین اتحادی یک اتحاد طبیعی و حقیقی است، اما اگر صرفاً برآمده از التزام به قوانین عادلانه اجتماعی باشد یک اتحاد تصنعی و مصنوعی است» (خانی، ۱۴۰۱: ۹۳).

۲. The Social

صادر می‌شوند؛ به‌گونه‌ای که به یک نظام فکری در مورد احوال زندگی دنیوی و اخروی منجر شود و موجب رسیدن به کمالی شود که انسان‌ها به‌سوی آن می‌روند.

حکمت عملی نیز بر دو قسم است:

۱. علم به مصالحی که مربوط به احوال شخصی هر فرد است.
  ۲. علم به مصالحی که مربوط به جمعیتی است که انسان با آنان به‌طور مشترک زندگی می‌کند. این گروه نیز به دو بخش تقسیم می‌شود:
    - ۱-۲. جمعیتی که با انسان در یک منزل به‌طور مشترک زندگی می‌کنند.
    - ۲-۲. جمعیتی که با انسان در یک مدینه (شهر، اقلیم، کشور) زندگی می‌کنند؛ بنابراین، حکمت عملی بر سه قسم است: تهذیب اخلاق، تدبیر منازل و سیاست مدن. منبع این سنخ از معرفت، عقل عملی است. انسان به‌واسطه عقل عملی «استنباط صناعات و استخراج قوانین و مصالح منزلی و مدنی کند تا تعیش او بر وجه افضل باشد» (طوسی، ۱۳۹۰: ۲۱).
- سنخ دیگری از دانش اجتماعی نیز وجود دارد که اعمال و احوال دیگری از بشر را بررسی می‌کند که مبدأ پیدایش آن‌ها نه ذات و طبیعت انسان، بلکه قرارداد است. این سنخ دانش خود دو دسته است: اگر ناشی از اتفاق نظر عده‌ای باشد آن را «آداب‌ورسوم» گویند، اما اگر ناشی از رأی و عقیده شخص بزرگی مانند پیامبر و امام باشد، آن را «نوامیس الهی» گویند که خود بر سه دسته‌اند:
- الف) آنچه مربوط به تک‌تک افراد است مثل عبادات و احکام آن‌ها؛
  - ب) آنچه مربوط به زندگی مشترک انسان با اهل منزل اوست، مثل ازدواج؛
  - پ) آنچه مربوط به زندگی مشترک انسان با دیگر همشهریان و هم‌وطنان است، مثل حدود و تدابیر و سیاست‌ها.
- این سه را «علم فقه» می‌گویند؛ زیرا مبدأ پیدایش این سنخ اعمال و رفتار، تنها طبع انسانی نیست، «وضع و قرارداد» نامیده می‌شود و با تحولات و تبدلات دولت‌ها، ملت‌ها، زمانه و زندگی انسان‌ها، این قراردادها نیز تغییر می‌یابند. این سنخ از معرفت داخل در حکمت عملی نیست، اما اجمالاً در مباحث حکمت عملی می‌گنجد؛ زیرا نظر حکیم و فیلسوف فقط در تحقیق درباره قضایای عقلی و کلیات اموری است که زوال و انتقال به حریم آن راهی ندارد و با اندراس ملل و انصرام دول، مندرس و متبدل نمی‌شود (طوسی، ۱۳۹۱: ۴۱). در اساس الاقتباس در باب شرایع و سنت‌ها آمده است: «این امور بر دو نوع هستند: کلیات و جزئیات. کلیات در شرایع عام غیرمکتوب - غیرآسمانی - اموری است که اندیشمندان، حکماً و عقلاً آن را می‌پذیرند. شرایع عام مکتوب، اموری است که کتب انبیا (ع) آن‌ها را بیان کرده‌اند. امور فرعی این‌ها اموری هستند که مجتهدان فقیه آن‌ها را از حالت قوت به فعلیت درآورده‌اند» (طوسی، ۱۳۸۰: ۶۰۹).
- براساس آنچه آمد، می‌توان گونه‌شناسی علم از منظر حکیم طوسی را در جدول زیر نشان داد.

تقسیم اولیه علم	تقسیم ثانوی	اجزای علم	گستره	ویژگی معرفتی
نظری	ریاضی			
	طبیعی			
	الهی			
عملی	علم تهذیب اخلاق		ثابت و تغییرناپذیر	حقیقتاً از اقسام حکمت و یقین‌آور است.
	علم تدبیر منازل			
	سیاست مدن			

در صناعت خطابه در اطراف آن بحث می‌شود.	به‌حسب جوامع تغییر کند	اتفاق رأی جماعت (آداب‌ورسوم)			ریشه در وضع دارد
		مربوط به فرد	مربوط به منزل	مربوط به شهر و اقلیم	
اجمالاً از جمله حکمت است، اما تفصیلاً داخل در حکمت نیست.	به‌حسب واضع تغییر کند	علم فقه	عبادات و احکام	مربوط به فرد	براساس رأی بزرگ (واضع دارد) (علم نوامیس الهی)
			مناکحات معاملات	مربوط به منزل	
			حدود و سیاست	مربوط به شهر و اقلیم	

جدول ۱. گونه‌شناسی علم از منظر حکیم طوسی

#### ۳-۴. انواع علم مدنی

با توجه به آنچه از حکیم طوسی آمد، می‌توان گفت براساس مبادی سه‌گانه کنش‌های انسانی، کنش‌های نوع انسان بر سه قسم است و از این طریق علوم عملی و انسانی به‌طور عام یا «علم مدنی» به‌طور خاص در سه سطح شکل گرفته است که از هویت، منبع و روش متفاوتی برخوردار است. در ادامه انواع سه‌گانه علم مدنی تشریح می‌شود:

#### ۱-۳-۴. علم مدنی حکمی

علم مدنی به‌عنوان زیرمجموعه حکمت عملی به شناخت آن دسته از کنش‌های ارادی و آگاهانه انسان می‌پردازد که ریشه در طبیعت و خلقت انسان دارد. در این سطح «علم مدنی حکمی» تولید می‌شود که «نظر بود در قوانین کلی که مقتضی مصلحت عموم بود از آن جهت که به تعاون متوجه باشند به کمال حقیقی» (طوسی، ۱۳۹۱: ۲۵۴)؛ بنابراین علم مدنی حکمی از سنخ علوم عقلی است که می‌بایست از روش حد و برهان پیروی کند (طوسی، ۱۳۸۰: ۳۷۴-۳۷۷) تا قوانین کلی که مقتضی مصلحت عموم و متوجه کمال حقیقی انسان است (طوسی، ۱۳۹۱: ۲۵۴) حاصل شود.

حکیم طوسی مبنای فلسفی بحث فوق را بر اصل انسان‌شناختی «وحدت نوعی انسان» استوار کرده است؛ براساس این اصل، نفوس انسانی همه یک نوع‌اند و دارای طبیعت و فطرت واحد هستند. در این نظر، اختلاف در عوارض و برخی اخلاقیات و امزجه، اختلاف نفوس در امر عرضی است نه در ذات و در عوارض مفارق است نه در عرض لازم (طوسی، ۱۴۲۲ ق: ۲۸۱؛ شعرانی، ۱۳۷۶: ۲۵۸).

به نظر حکیم طوسی، اگر مبدأ «مصلح اعمال و محاسن رفتار» به‌مثابه موضوع مطالعه و شناخت، ریشه در طبیعت و سرشت انسان داشته باشد، به‌واسطه عقل صاحبان بصیرت و اهل تجربه می‌تواند شناسایی و تفصیل داده شود. از این‌رو سه دانش «اخلاق»، «تدبیر منزل» و «سیاست مدن» شکل می‌گیرد که حقیقتاً حکمت هستند؛ زیرا در آن‌ها تغییر و تحول به جهت اختلاف ادوار و تقلب سیر ایجاد نشود و چون ثابت و تغییرناپذیرند، از اقسام حکمت محسوب می‌شوند؛ زیرا «حکیم مقصور است بر تتبع قضایای عقول و تفحص از کلیات امور که زوال و انتقال بدان متطرق نشود و باندراس ملل و انصرام دول مندرس متبدل نگردد» (طوسی، ۱۳۹۱: ۴۰). از این بیان می‌توان فهمید که این دسته از دانش‌ها چون به کلیات و امور مشترک در طبیعت همه انسان‌ها می‌پردازند، یقینی هستند؛ بنابراین در این مورد طوسی به فارابی نزدیک می‌شود و حکمت عملی را در حد «کلیات» و نه جزئیات زندگی و حیات بشر، برآمده از عقل و مبتنی بر طبیعت و بدون شریعت ممکن می‌داند؛ از این‌رو، او کتاب اخلاق ناصری را از سنخ حکمت می‌داند و در مقدمه آن می‌نویسد: «مضمون کتاب مشتمل بر فنی از فنون حکمت است و به موافقت و مخالفت مذهبی و نحلتهای تعلق ندارد. طلاب فواید را با اختلاف عقاید به مطالعه آن رغبت افتاد» (طوسی، ۱۳۹۱: ۳۵)؛ بنابراین، از علم مدنی حکمی نمی‌توان انتظار تحلیل و تبیین همه پدیده‌های اجتماعی را داشت، بلکه فقط به تحلیل «اصول» کنش‌های

انسانی و پدیده‌های اجتماعی مرتبط با نوع بشر و مشترک همه انسان‌ها، می‌پردازد. به این ترتیب این سطح از علم مدنی فقط به دنبال کشف واقعیت، مبتنی بر اصل مطابقت با واقع است. در واقع این سطح تبیین‌کننده لایه‌های زیرین معرفت اجتماعی و توضیح‌دهنده نیروها و سازوکارهای علی در نظام کنش انسان و بیان‌کننده ظرفیت‌ها و توانمندی‌های اجتماعی در ذات انسان است. از وظایف حکمت عملی، ساخت نظریه «مصلحت عمومی» و تعیین حدود و نسبت آن با مفهوم نفع خصوصی و چگونگی ارتباط آن با سعادت آدمی و تبیین رابطه اعتبار و تکوین است.

اما این تمام نظام حیات اجتماعی انسان نیست. آن لایه‌های زیرین که در درون خود قابلیت و ضرورتی را حمل می‌کنند، برای تحقق در جهان اجتماعی و تبدیل شدن به پدیده‌ای بالفعل، به عوامل بیرونی و علل اعدادی وابسته هستند؛ بنابراین امکان تحقق دسته‌ای از کنش‌های انسان و پدیده‌های اجتماعی بر پایه «وضع» و قرارداد وجود دارد که آن‌ها را باید در سطح دیگری از علم مدنی جستجو کرد. سطحی که بتواند به قلمرو جزئیات مصالح اعمال و محاسن رفتار و برنامه زندگی وارد شود و درعین حال بتوان به آن اعتماد کرد.

#### ۴-۳-۲. علم مدنی شرعی

همان‌طور که آمد، گستره «علم مدنی حکمی» تمام جزئیات ساحت‌های ثابت و متغیر جهان اجتماعی را پوشش نمی‌دهد. لایه بنیادین برای تحقق اجتماعی نیازمند علل اعدادی است و به همین دلیل برخی از کنش‌های انسانی ریشه در قرارداد دارند و می‌بایست در سطح دیگری از علم مدنی که توانایی ورود به «قلمرو جزئیات مصالح اعمال و محاسن رفتار و برنامه زندگی» را دارد، بررسی شوند. در این صورت است که نوامیس الهی و علم فقه به کار می‌آید. فارابی نیز در باب نسبت حکمت عملی و فقه همین نظر را دارد. از دید وی کلیات بخش عملی «ملت» در فلسفه عملی مندرج است و تحت آن فلسفه عملی فقه و شریعت قرار دارد که جزئیات مباحث و مفاهیم کلی در علم مدنی را بیان می‌کند (فارابی، ۱۹۹۱ م: ۴۶-۴۷ و ۵۲)؛ بنابراین فقه نه تنها ناظر به کلیات افعال و ملکات ارادی و عوارض کلی آن، بلکه ناظر به فروع قوانین و افعال مدنی است که به شرایط خاص و موقعیت‌های زمانی و مکانی و فردی و جمعی مرتبط است.

به عقیده حکیم طوسی، از آنجا که حیات و سعادت انسان و زندگی اجتماعی او به صورت توأمان به معاش و معاد گره خورده است، وجود احکام و قوانینی که افزون بر تعیین کلیات و امور انتزاعی حیات انسان، به سعادت انسان و مصلحت عموم در معاش و معاد توجه داشته باشد، امری ضروری است. طوسی از این بحث ضرورت بعثت انبیا را نتیجه می‌گیرد؛ چرا که نظام زندگی انسان و صلاح و سعادت عامه در دنیا و آخرت جز با پیامبران کامل نمی‌شود. حکیم طوسی در ادامه متذکر می‌شود که اگر توجه فقط به امور دنیوی و گذران روزمره معیشت زندگی باشد، می‌توان به جامعه ضروریه اکتفا کرد؛ چنان‌که در واقعیت برخی از جوامع این‌گونه هستند. اما اگر سعادت عامه و صلاح عموم مردم در دنیا و آخرت توأمان در نظر گرفته شود، در حیات اجتماعی به نبوت و احکام شریعت نیاز است (طوسی، ۱۳۸۶: ۱۰۴۱).

طوسی در اخلاق ناصری نیز می‌گوید: «سیاست، بعضی تعلق به اوضاع دارد، مانند عقود و معاملات؛ و برخی تعلق به احکام عقلی، مانند تدبیر ملک و ترتیب مدینه؛ و هیچ‌کس را نرسد که بی‌رجحان تمیزی و فضل معرفتی به یکی از این دو نوع قیام نماید؛ چه تقدم او بر غیر، بی‌وسیلت خصوصیتی استدعای تنازع و تخالف کند. پس در تقدیر اوضاع به شخصی احتیاج باشد که به الهام الهی ممتاز بود از دیگران تا او را انقیاد نمایند، و آن شخص را در عبارت قدما صاحب ناموس گفته‌اند، و اوضاع او را ناموس الهی و در عبارات محدثان او را شارع خوانند و اوضاع او را شریعت... و در تقدیر احکام به شخصی احتیاج افتد که به تأیید الهی ممتاز بود از دیگران تا او را تکمیل ایشان میسر شود، و آن شخص را در عبارت قدما ملک علی الاطلاق گفته‌اند و احکام او را صنعت ملک و در عبارت محدثان او را امام و فعل او را امامت» (طوسی، ۱۳۹۱: ۲۵۳)؛ بنابراین حکمت و شریعت با هم و در یک وحدت هماهنگ می‌توانند عهده‌دار مدیریت جامعه و سیاست باشند و صاحب ناموس، کسی است که این دو را یک‌جا با هم دارد.

شاهد دیگری نیز بر این مدعا که حکمت و شریعت در کنار هم می‌توانند سیاست و جامعه را مدیریت کنند، این است که طوسی در جای دیگری از کتاب اخلاق ناصری، طبقه‌بندی دیگری از علوم آورده که تفاوت بسیاری با تقسیم اول کتاب دارد و آن تقسیم براساس انواع سعادت‌های انسان است.

۱. سعادات نفسانی: این علوم عهده‌دار آن است: علم تهذیب اخلاق؛ علم منطق؛ علم ریاضی؛ علم طبیعی؛ علم الهی؛
۲. سعادات بدنی: علم طب و علم نجوم؛
۳. سعادات مدنی: علوم شریعت (فقه، کلام، اخبار، تنزیل) و علوم ظاهر (مانند ادب، بلاغت، نحو کتابت، حساب و مساحت) (طوسی، ۱۳۹۱: ۱۵۴).

چنان‌که مشاهده می‌شود، زمانی که حکیم طوسی از علوم مرتبط با سعادت مدنی و مرتبط با حال ملت، دولت، امور معاش و جمعیت سخن می‌گوید، از علوم شریعت مانند فقه و کلام و اخبار و تفسیر قرآن و علوم ادبی که مقدمه فهم شریعت است، یاد می‌کند. نوامیس الهی یا شریعت عملی آن قسم از دانش مدنی است که به‌واسطه وضع پیامبران و امامان به چیستی و چگونگی کنش‌های انسان می‌پردازد. محقق طوسی در فصول می‌گوید که شریعت عبارت است از: ۱. کیفیت معاشرت، ۲. راستی معاملات، ۳. انتظام امور معاش (طوسی، ۱۳۳۵: ۳۴). از این‌رو محقق طوسی بسیاری از امور انسانی و اجتماعی را ناشی از قواعد و سنن می‌داند که به‌وسیله شرایع الهی نازل شده است. علم مدنی در این سطح، ذیل «علم فقه» شکل می‌گیرد که در آن به مناکحات، معاملات، سیاست و حدود پرداخته می‌شود. علم فقه چون کاملاً برآمده از طبیعت و سرشت انسان نیست، بلکه به‌واسطه وضع حاصل می‌شود، «به تقلب احوال و تغلب رجال و تطاول روزگار و تفاوت ادوار و تبدل ملل و دول» تغییر می‌کند و متبدل می‌شود. «از این باب از روی تفصیل خارج افتد از اقسام حکمت [...] اما] از روی اجمال داخل مسائل حکمت عملی باشد» (طوسی، ۱۳۹۱: ۴۰-۴۱؛ شیرازی، ۱۳۶۹: ۱۶۱). از آنجا که غایت فقه، هنجارسازی و تعیین کنش‌های مکلفان در مدینه‌های مشخص و جزئی است، توان وضع فروع قوانین، برنامه‌ریزی و تعیین حدود کنش‌های مدنی را دارد. برخلاف تصور برخی از نویسندگان که این سخن حکیم طوسی را خلاف عقاید کلامی او می‌دانند (طباطبایی، ۱۳۸۵: ۱۸۶؛ طباطبایی، ۱۳۸۶: ۲۶۶)، حکیم طوسی در علم کلام، مسئله نسخ و تغییر احکام شرعی در زمان‌های گوناگون را از سوی خداوند تعالی امری جایز می‌داند و شاهد آن را حقانیت شرایع پس از حضرت موسی می‌داند (طوسی، ۱۳۹۰: ۲۴۹). البته روشن است که مقصود از شریعت همان فروع دین است نه اصول دین؛ چنان‌که قطب‌الدین شیرازی متذکر می‌شود: «علم اصول قابل نسخ و تغییر نیست، نه به‌حسب یک دین و نه به‌حسب دین‌های مختلف، و علم فروع قابل نسخ است: هم به‌حسب یک دین [و] هم به‌حسب دین‌های مختلف» (شیرازی، ۱۳۶۹: ۱۷۹). به نظر طوسی، بعد از انبیا هر شریعتی دارای مفسرانی است که براساس روش اجتهاد به تطبیق آن قوانین عام با نظام حیات و معاش مردم می‌پردازند (طوسی، ۱۳۷۶: ۶۰۳). «آنچه شرایع و سنن و سیاسات شامل آن‌ها می‌شوند و مثل آنچه به حفظ شهرها و امور جنگ و صلح و قوانین خرج و دخل آن‌ها مربوط است. این قضایا یا قضایای کلی است که شارع با بیان اصول کلی آن‌ها را بیان می‌کند و اتباع او مثل مجتهدین فروع آن‌ها را بیان می‌کنند و یا قضایای جزئی است که اهل فن از جمله حکام و دیگر مسئولان جامعه به مآخذ آن‌ها و عمل به آن‌ها توسط اشخاص اشاره می‌کنند» (علامه حلی، ۱۳۷۰: ۲۸۶). از آنجا که این سطح علم مدنی مبتنی بر فهم متن و اجتهاد از نصوص و شریعت الهی است، نظام معرفتی متن‌محور شکل می‌گیرد که در آن محقق به دنبال فهم نصوص و کشف مراد شارع است. این سنخ از دانش اجتماعی که در ذیل «فقه» تولید می‌شود، دارای ظرفیت وسیعی در هنجارسازی اجتماعی و تدبیر جامعه است؛ چنان‌که حکیم طوسی در صناعت خطابه به آن تأکید می‌کند (طوسی، ۱۳۷۶: ۶۰۹).

#### ۳-۳-۴. علم مدنی خطاب

آداب‌ورسوم یا فرهنگ به آن دسته از معرفت مدنی اطلاق می‌شود که در سطح جامعه و میان مردم مشهور شده است. از نظر حکیم طوسی، آداب‌ورسوم آن دسته از کنش‌هایی است که مبدأ آن وضع و اتفاق جماعت باشد (طوسی، ۱۳۹۱: ۴۱). در کتب اهل لغت، آداب جمع ادب و در اصل به معنای دعا (فراخواندن) است و علت نامیده‌شدن آن را به ادب، فراخواندن مردم به نیکی‌ها و نهی از زشتی‌ها می‌دانند (ابن‌منظور، ۱۴۴۱، ج ۱: ۲۰۱). علامه طباطبایی نیز ادب را به معنای ظرافت عمل می‌داند و آداب، هیئت زیبا و پسندیده‌ای است که طبع و سلیقه چنین سزاوار می‌داند که هر عمل مشروعی که چه دینی باشد مانند دعا و چه مشروع، عقلی باشد مانند دیدار دوستان، بر طبق آن هیئت واقع شود. از دید علامه، جوامع مختلف به‌دلیل اختلافی که در مقاصد خاصه دارند، مختلف و

در نتیجه آداب و رسومشان نیز مختلف می‌شود؛ چه بسا آدابی که در نزد قومی پسندیده و در نزد قوم دیگری ناپسند است. این تفاوت به دلیل اختلافی است که در تشخیص کار نیک از بد دارند. از این رو آداب و رسوم با اخلاق تفاوت دارد (طباطبایی، ۱۳۸۶، ج ۶: ۳۶۶).

براین اساس می‌توان از چند جهت میان آداب و رسوم و اخلاق تفاوت قائل شد:

۱. اخلاق از مسائل مربوط به روح انسانی بحث می‌کند، اما آداب مربوط به کنش اجتماعی و افعال بدنی است؛
۲. مسائل اخلاقی از حیث زمانی ثابت هستند و تغییر در آن‌ها راه ندارد، اما آداب در زمان‌های مختلف متغیر و متفاوت‌اند؛
۳. مسائل اخلاقی از نظر مکان نیز ثابت دارند و در هر شهر و هر کشوری یکسان هستند، اما آداب در شهرها و کشورهای مختلف تغییر می‌کنند و آداب هر منطقه مخصوص همان مکان است؛
۴. اخلاق علت است و آداب معلول و ثمره اخلاق است؛
۵. مسائل اخلاقی قابل استدلال عقلی هستند، اما برای آداب استدلالی عقلی وجود ندارد و تابع ذوق و سلیقه مردم هستند (عابدی، ۱۳۸۰: ۲۰۱).

منتسکیو آداب و رسوم را اعمالی می‌داند که حاکم بر اعمال اشخاص به‌عنوان افراد انسانی است. آرون نیز در توضیح کلام منتسکیو آداب را شیوه‌های عملی می‌داند که به‌وسیله اجتماع تنظیم شده باشد (آرون، ۱۳۸۲: ۴۷-۴۸). آلن بیرو نیز می‌نویسد: «آداب و رسوم<sup>۱</sup> شامل شیوه‌های زندگی، عادات و رسوم خاص یک ملت، مردم و یا یک جماعت می‌شود. آداب و رسوم همچنین دارای ابعاد الزام و رضای عمومی شرکت‌کنندگان در حیات اجتماعی نیز هست» (بیرو، ۱۳۶۶: ۲۳۲). در دانش، منطق گزاره‌هایی که چنین خصیصه‌ای داشته باشند، مشهورات، مقبولات و مسلمات نامیده می‌شوند.

به نظر حکیم طوسی، عموم مردم برای تبیین و تفسیر کنش و جهان اجتماعی خود بیش از آنکه از دانش‌های برهانی بهره‌گیرند، از «مشهورات» و «مقبولات» (دانش عامه<sup>۲</sup>) کمک می‌گیرند. کنش و تصمیم عموم مردم جامعه براساس آرا و عقایدی صورت می‌گیرد که در جامعه از انتشار و شهرت و مقبولیت کافی برخوردار است و به تبع زندگی در جامعه، مردم نیز براساس همان رفتارها می‌کنند. این معانی و گزاره‌های معرفتی در یک نظام مشترک توسط مردم در تعاملات اجتماعی با دیگران منتشر شده است؛ بنابراین عموم مردم فرض را بر صحت آن‌ها گذاشته‌اند تا از طریق بتوانند امور معاش و معاد خود را تنظیم کنند (طوسی، ۱۳۸۰: ۴۸۸). این امور را می‌توان در صنعت «خطابه» مطالعه و بررسی کرد؛ بنابراین سطحی از دانش اجتماعی ذیل صنعت خطابه شکل می‌گیرد<sup>۳</sup> که به مطالعه کنش‌ها و پدیده‌های جزئی و روزمره می‌پردازد و نگاه انضمامی به حقایق تاریخی و اجتماعی دارد. براین اساس می‌توان «نظریه فرهنگی» متفکران مسلمان را استنتاج کرد. در نظر خواجه «خطابه، صنعتی علمی است که با وجود آن می‌توان جمهور مردم را به قدر امکان در اموری که باید تصدیق کنند، اقناع نمود» (همان: ۵۸۷). در خطابه برخلاف برهان و جدل به امور جزئی پرداخته می‌شود (همان: ۵۸۸) و در درجه اول برای «تصدیق» به کار می‌رود (همان: ۵۸۹). نکته قابل توجه اینکه در این سطح از علم مدنی، مقصود نه کشف واقعیت، بلکه دستیابی به مصالح، منافع و خیر و دفع شرور است (همان: ۶۰۷ و ۶۱۱-۶۱۴). به همین جهت غایت صنعت خطابه «ترجیح» است (همان: ۳۸۳) و از ظرفیت انتقادی، رهایی‌بخشی، اصلاحی و حتی تعالی برخوردار است. به عبارت دیگر، علم مدنی خطابی می‌تواند کنش‌ها و موقعیت‌های عملی را به موضوعاتی تبدیل کند که از منظر جامعه‌شناختی قابل مطالعه باشند.

در صنعت خطابه همچنین می‌توان به «نظریه ارتباطی» متفکران مسلمان دست یافت؛ چرا که وظیفه نهایی ارتباطات پذیرش مداوم یا غیرمداوم یک تفکر، باور، رفتار، محصول، تصمیم و... است (فرهنگی، ۱۳۷۴: ۶۵). در این صنعت، فرایند «تفهیم و تفاهم و تسهیم معنی»

<sup>۱</sup>. Mores

<sup>۲</sup>. Common Sense

<sup>۳</sup>. برای توضیحات بیشتر، ر.ک: سید مهدی موسوی، «صنعت خطابه به مثابه روش فرهنگ» ارائه شده در همایش ملی دین و نظریه فرهنگی، قم: کمیسیون حوزوی شورای انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۴.

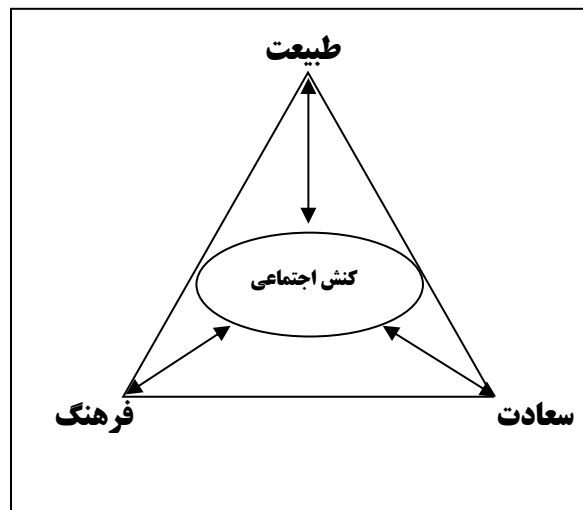


فراهم است. در خطابه ضمن بیان معیار و ملاک پذیرش یا اصلاح باورها و تصمیمات، آموزش داده می‌شود که برای گفتگو و ارتباط با دیگران باید در احساسات و انگیزش‌ها سهیم شد و با اتکا بر مهارت‌های ارتباطی و زبانی به جهان معنایی آن‌ها نفوذ کرد. در این روش، ادعای تعمیم و جهان‌شمولی وجود ندارد، بلکه درصدد توضیح کنش‌ها در موقعیت‌ها به صورت عمیق و پرمایه و ترجیح بهترین کنش‌ها یا تفسیر از کنش‌ها و پدیده‌ها است. مشهورات نقش تعیین‌کننده‌های اجتماعی را دارد و به نوعی کنش‌های افراد جامعه را جهت‌دهی می‌کند. بخش عمده‌ای از جهان اجتماعی همان چیزی است که به واسطه مشهورات ساخته می‌شود و افراد به صورت هدفمند و در ارتباط با دیگران رفتار می‌کنند. این فرایند دائماً توسط مردم و از طریق ارتباط و گفتگو حفظ و بازتولید می‌شود.

یکی از منابع مهمی که حکیم طوسی در صنعت خطابه به آن توجه می‌دهد، اطلاع از تجارب گذشتگان است تا درک عمیق‌تری از مصالح جامعه به دست آید. او می‌نویسد: «به‌طور کلی در هر بابی، برحسب اخلاق، عادات و اغراض، اموری لازم است که مشیر حتماً باید از آن‌ها آگاه باشد تا قدرت حفظ مصلحت هر یک را داشته باشد. نافع‌ترین امر در این باب، آگاهی از تجارب گذشتگان و روش سیاست‌مداران است» (طوسی، ۱۳۸۰: ۶۱۰). بر همین اساس حکیم طوسی خود رساله «رسم و آیین پادشاهان قدیم راجع به مالیات و مصارف آن»<sup>۱</sup> را می‌نویسد که در آن به تنظیم منطقی مسائل مرتبط با مالیات و امور اقتصادی دولت می‌پردازد.

## ۵. نتیجه‌گیری

با توجه به تبیین حکیم طوسی از انواع سه‌گانه علم مدنی می‌توان گفت کنش اجتماعی و در نتیجه امر اجتماعی محصول سه ساحت از حقیقت و واقعیت است؛ بنابراین کنش اجتماعی واقعیتی چندساحتی است و در مطالعه و تبیین آن باید به همه ساحت‌های آن توجه کرد. هریک از این جوه در فهم و تبیین کنش اجتماعی مهم هستند؛ چرا که افراد با توجه به طبیعت ذاتی و نوع تلقی از سعادت و زمینه‌های فرهنگی خاص اجتماعی خود به کنش می‌پردازند.



شکل ۱. لایه‌های مرتبط با کنش اجتماعی

از این رو علم اجتماعی، دریافتی بسیط و تک‌سطحی از امر اجتماعی نیست، بلکه محصول یک فرایند و حرکت در ابعاد مختلف امر اجتماعی است. براین اساس یک رویکرد خاص نمی‌تواند به‌تنهایی و به صورت کامل امر اجتماعی را تحلیل، توصیف، تبیین و ارزیابی کند، بلکه برای نفوذ به عمق هستی اجتماعی باید در یک فرایند «ژرفانگر» با گذار از نمودهای زیرین پدیده‌ها، به لایه‌های زیرین آن‌ها دست یافت.

<sup>۱</sup> طوسی، رسم و آیین پادشاهان قدیم راجع به مالیات و مصارف آن، در: مجموعه رسائل خواجه نصیرالدین طوسی. تصحیح محمدتقی مدرس رضوی. تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۹۰؛ و در: استاد بشر (پژوهش‌هایی در زندگی، روزگار، فلسفه و علم خواجه نصیرالدین طوسی). گزینش و ویرایش حسین معصومی همدانی و محمدجواد انواری. تهران: میراث مکتوب، ۱۳۹۱.

در این مقاله، به تبیین انواع سه‌گانه علم مدنی از دیدگاه حکیم نصیرالدین طوسی پرداخته شد. یافته‌ها نشان می‌دهد حکیم طوسی با ارائه این تقسیم‌بندی، مدلی چندساحتی و جامع برای فهم کنش‌های اجتماعی و پدیده‌های مدنی به‌دست می‌دهد که قادر است ابعاد مختلف امر اجتماعی را دربرگیرد. به‌طور خاص، این سه‌گونه به‌ترتیب شامل «علم مدنی حکمی»، «علم مدنی شرعی» و «علم مدنی خطابی» هستند که هرکدام به جنبه‌های خاصی از امر اجتماعی می‌پردازند و در مجموع درک و تحلیل عمیقی از روابط اجتماعی و ساختارهای فرهنگی به‌دست می‌دهند.

فرضیه اصلی این تحقیق این بود که علم مدنی طوسی با توجه به ساختار سه‌گانه خود می‌تواند به‌عنوان چارچوبی برای تحلیل و بازسازی علوم اجتماعی در دنیای معاصر مورد استفاده قرار گیرد. یافته‌ها نشان داد طوسی با نگاهی حکمی و اجتماعی، علم مدنی را به‌گونه‌ای سازمان‌دهی کرده که می‌تواند علاوه بر تحلیل بنیان‌های نظری، به جنبه‌های عملی و فرهنگی نیز توجه کند.

لایه اول که در «علم مدنی حکمی» بررسی می‌شود، به دنبال کشف قوانین کلی حاکم بر کنش‌های اجتماعی است. این علم به‌عنوان بعد ثابت و نامتغیر حیات مدنی انسان عمل می‌کند و به تحلیل ابعاد شالوده‌ای و بنیادین امر اجتماعی می‌پردازد. به عبارت دیگر، این سطح از علم مدنی به‌طور عمده به شناخت کلیات و ساختارهای ثابت انسانی می‌پردازد که بر پایه آن، لایه‌های دیگر امر اجتماعی قابل فهم و تبیین هستند. براین اساس، جهان به سطح تجربی و مادی قابل مشاهده و روابط انسانی نیز به سطح روابط انضمامی و بیرونی فروکاسته نمی‌شوند.<sup>۱</sup> لایه دوم که موضوع مطالعه «علم مدنی شرعی» است، به بررسی مسائل اجتماعی از منظر سعادت و صلاح دنیا و آخرت می‌پردازد. علم مدنی شرعی دانشی است که به وضع قوانین، هنجارها و اصول رفتاری برای سعادت و صلاح عموم مردم در دنیا و آخرت می‌پردازد. در این سنخ از دانش مدنی بر حکایت‌گری دین و زبان گزاره‌ای معطوف به حقیقت و سعادت و فرونکاستن آن به عرصه ایمان و تجربه دینی شخصی و گروهی تأکید می‌شود و در آن، اصول الهی به‌عنوان منبع و مرجع اصلی قرار می‌گیرند.

لایه سوم یا «علم مدنی خطابی» به مطالعه آداب و رسوم و جزئیات کنش‌ها و پدیده‌های اجتماعی و فرهنگی می‌پردازد. این سطح از علم مدنی با توجه به شرایط تاریخی و فرهنگی جوامع مختلف، به بررسی امر اجتماعی در قالب آداب و اعتقادات می‌پردازد و در این راستا براساس مصالح و مفاسد، نگرشی واقع‌گرایانه و انتقادی به وضع موجود و تحولات اجتماعی دارد. این سنخ از علم مدنی توضیح‌دهنده بعد متغیر حیات مدنی انسان به‌صورت منظومه‌ای و تعاملی است و به رشد، رهایی، آزادی و بالندگی انسان و تحول تاریخ و بازسازی فرهنگ و جامعه از طریق خطابه، گفتگو و تعامل اجتماعی توجه دارد. از این رو، «علم مدنی خطابی» می‌تواند به‌مثابه ابزار مفاهمه و روش مطالعه و تحلیل فرهنگ باشد و به‌دلیل توجه به «وحدت نوعی بشر» و ابتنا بر مبانی حکمی و فطری ثابت، به اتخاذ موضع نسبی‌گرایانه و نفی ازلی و ابدی بودن حقیقت و شریعت نمی‌انجامد.

در این الگوی سه‌گانه، حکیم طوسی به پیوند و تعامل میان این سطوح توجه ویژه‌ای دارد. به‌ویژه در این مقاله نشان داده شده که علم مدنی طوسی نمی‌تواند در یک سطح منفرد مطالعه و تحلیل شود، بلکه برای درک عمیق‌تر امر اجتماعی باید تمامی این ابعاد در کنار یکدیگر مورد توجه قرار گیرد. به‌ویژه در مطالعه و ارزیابی وضعیت جوامع مختلف، باید این سه سنخ از علم مدنی در تعامل با یکدیگر بررسی شوند تا امکان تحلیل و واکاوی دقیق‌تری از ابعاد مختلف حیات اجتماعی انسان‌ها فراهم شود.

از این رو، حکیم طوسی منظومه سه‌گانه‌ای از علم مدنی را صورت‌بندی کرده است که براساس آن می‌توان به مطالعه امر اجتماعی پرداخت. عالم مدنی پس از شناخت «علم مدنی حکمی» و «علم مدنی شرعی» با «روش خطابه» به مطالعه کنش‌ها و پدیده‌های جزئی اجتماعی می‌پردازد؛ چرا که سطح اولیه علم مدنی ناظر به کلیات و کشف قواعد عام حاکم بر نوع کنش اجتماعی است و سطح دوم نیز به چگونگی وضع قوانین و صدور احکام توجه دارد. سطح سوم نیز با جزئیات و موضوعات سروکار دارد. در سطح فرهنگ و خطابه، معرفت نه

<sup>۱</sup> می‌توان گفت از دید حکیم طوسی، «امر اجتماعی» دارای «عمق هستی‌شناختی» است و در این میان، پدیده و مناسبات ظاهری و قابل مشاهده ریشه در ساختار شالوده‌ای آن دارند. این نوع نگاه به جهان اجتماعی در حوزه نظریه اجتماعی از سوی مکاتب نظری مختلف مانند ساختارگرایی، پساساختارگرایی، رئالیسم انتقادی و... مطرح شده است. برای توضیحات بیشتر ر.ک: کرایب، یان (۱۳۸۹). *نظریه اجتماعی، از پارسونز تا هابرماس*. ترجمه عباس مخبر، تهران: آگه.

به‌مثابهٔ بازنمود کامل عالم، بلکه به‌منزلهٔ ابزاری برای تشخیص مصالح و مفاسد جامعه و انجام اعمال مختلف کنشگر اجتماعی است. از این رو در این سطح از علم مدنی، اصل کفایت عملی به همراه انسجام آن با شبکهٔ دانش و سازگاری با سایر سطوح معرفت انسان بسیار تعیین‌کننده است. در این الگوی معرفتی، سنجش نظریه‌ها به معنای ارزیابی و سنجش تک‌گزاره‌ها و تناظر یک‌به‌یک آن‌ها با واقعیت نیست، بلکه با شبکه‌ای از معرفت و نظامی از نظریه‌ها مواجه هستیم. به این ترتیب در مقام سنجش، کل آن شبکهٔ معرفت و نظام نظریه‌ای سنجیده می‌شود.

در این الگو چون به «وحدت نوعی انسان» توجه می‌شود، سطحی از علم مدنی جهان‌شمول تولید می‌شود که براساس آن می‌توان به مطالعهٔ انتقادی و تطبیقی جوامع مختلف پرداخت و درعین حال به‌دلیل توجه به تغییر و دگرگونی حیات اجتماعی و تنوع جوامع، سطحی از کثرت‌گرایی در علم مدنی را ایجاد می‌کند که متناسب با اقتضانات و زمینه‌های فرهنگی آن جوامع است.

بررسی روابط میان این سطوح مختلف حیات انسان (طبیعت، سعادت و فرهنگ) و سازوکار تأثیرگذاری «علم مدنی حکمی» و «علم مدنی شرعی» بر «علم مدنی خطابی» و تأثیرپذیری «صناعت خطابه» از «برهان» و «شریعت» از مباحث مهم این بحث است که آن را می‌توان با استفاده از مباحث و آثار حکیم طوسی در تحقیقات علمی دیگر پی گرفت.

پیشنهاد می‌شود تحقیقات آینده به‌طور خاص به بررسی تطبیقی اندیشه‌های طوسی با دیگر اندیشمندان و مکاتب فکری معاصر بپردازند تا ظرفیت‌های مغفول این نظام فکری آشکار شود. همچنین بررسی بیشتر روش‌شناسی «علم مدنی خطابی» و کاربرد آن در تحلیل و تبیین تحولات فرهنگی و اجتماعی می‌تواند مسیر جدیدی برای مطالعات اجتماعی و فرهنگی ارائه دهد.

## ۶. ملاحظات اخلاقی

در این پژوهش، کلیه موازین اخلاقی شامل رضایت آگاهانه شرکت‌کنندگان، اطمینان از محرمانه بودن اطلاعات افراد و ورود یا خروج داوطلبانه مشارکت‌کنندگان رعایت شده است. همچنین ملاحظات اخلاقی مطابق با اصول اخلاق در پژوهش مدنظر قرار گرفته است.

## ۷. سیاست‌گذاری و حمایت مالی

در نگارش این پژوهش هیچ کمک مالی از سازمان‌های دولتی، عمومی، تجاری یا غیرانتفاعی دریافت نشده است.

## ۸. تعارض منافع

نویسنده اعلام می‌دارد که در این مطالعه هیچ گونه تعارض منافی وجود ندارد.

## ۹. منابع

- آرون، ریمون (۱۳۸۲). مراحل اساسی سیر اندیشه در جامعه‌شناسی. ترجمهٔ باقر پرهام. تهران: علمی و فرهنگی.
- آزادارمکی، تقی (۱۳۹۰). تاریخ تکون جامعه‌شناسی. تهران: سمت.
- ابن‌سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۶۸). تسع الرسائل فی الحکمة و الطبيعيات. قاهره: دارالعرب.
- ابن‌سینا، حسین بن عبدالله (۱۹۵۲ م). الشفاء، منطق، مدخل. به کوشش قنوتی و دیگران. قم: مکتبهٔ آیهٔ الله العظمی المرعشی النجفی (ره).
- ابن‌سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۷۱). المباحثات. قم: بیدار.
- ابن‌منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴). لسان العرب. بیروت: دارالصادر.
- بیرو، آلن (۱۳۶۶). فرهنگ علوم اجتماعی. ترجمهٔ باقر ساروخانی. تهران: کیهان.
- پارسانیا، حمید (۱۳۹۲). جهان‌های اجتماعی. قم: کتاب فردا.
- تقفی، سید محمد (۱۳۹۳). نظریه‌های جامعه‌شناختی عالمان مسلمان. تهران: جامعه‌شناسان.
- حلی، علامه (۱۳۷۰). الجوهر النضید (شرح بخش منطق تجرید الاعتقاد خواجه نصیرالدین طوسی). ترجمهٔ منوچهر صانعی دره‌بیدی. تهران: حکمت.

- خانی، ابراهیم (۱۴۰۱). ارائه برهانی نوین بر اصالت جامعه متکی بر قاعده «فناء عرفانی» براساس اندیشه علامه طباطبایی و خواجه نصیرالدین طوسی. نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، ۱۱۲(۱)، ۸۱-۹۹. <https://doi.org/10.22059/jstmt.2022.336733.1500>
- دورکیم، امیل (۱۳۸۳). قواعد روش جامعه‌شناسی. ترجمه علی محمد کاردان. تهران: دانشگاه تهران.
- رضوی، سید ابوالفضل (۱۳۸۹). طبقات اجتماعی در نظرگاه خواجه نصیرالدین طوسی. فصلنامه مطالعات اسلامی (فلسفه و کلام)، ۸۵، ۹۱-۱۱۶.
- ساروخانی، باقر (۱۳۶۶). فرهنگ علوم اجتماعی. تهران: مؤسسه کیهان.
- شریعتی، محمدهادی (۱۴۰۳). صورت‌بندی نظریه‌سیاستی دینداری از منظر حکمت اسلام. رساله دکتری. استاد راهنما: نعمت‌الله کرم‌الهی. دانشگاه باقرالعلوم (ع) شهرریور.
- شعرانی، ابوالحسن (۱۳۷۶). شرح فارسی تجریدالاعتقاد. تهران: اسلامیه.
- شیرازی، قطب‌الدین (۱۳۶۹). دزه‌التاج. تصحیح سید محمد مشکوة. تهران: حکمت.
- صلواتی، عبدالله (۱۳۹۰). خواجه‌پژوهی. تهران: خانه کتاب.
- طباطبایی، سید جواد (۱۳۸۵). درآمدی بر تاریخ اندیشه سیاسی در ایران. تهران: کویر.
- طباطبایی، سید جواد (۱۳۸۶). زوال اندیشه سیاسی در ایران. تهران: کویر.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۸۶). تفسیر المیزان. ترجمه سید محمدباقر همدانی. جلد ششم. قم: جامعه مدرسین.
- طبرسی، امین‌الاسلام فضل‌بن‌حسن (۱۳۸۰). الآداب الدینیة للخزانة المعینیة. ترجمه احمد عابدی. قم: زائر.
- طوسی، نصیرالدین (۱۳۹۰). رسم و آئین پادشاهان قدیم راجع به مالیات و مصارف آن. در: مجموعه رسائل خواجه طوسی. تهران: دانشگاه تهران.
- طوسی، نصیرالدین (۱۳۹۱). اخلاق ناصری. تهران: اقبال.
- طوسی، نصیرالدین (۱۳۷۱). اخلاق ناصری. جلد اول. تهران: علمیه اسلامیه.
- طوسی، نصیرالدین (۱۳۸۰). اساس الاقتباس. بازنگاری مصطفی بروجردی. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- طوسی، نصیرالدین (۱۴۲۲ ق). تجریدالاعتقاد. در: کشف المراد فی شرح تجریدالاعتقاد. تصحیح و تعلیق حسن‌زاده آملی. قم: جامعه مدرسین.
- طوسی، نصیرالدین (۱۳۹۰). جبر و اختیار. در: مجموعه رسائل خواجه نصیرالدین طوسی. تصحیح محمدتقی مدرس رضوی. تهران: دانشگاه تهران.
- طوسی، نصیرالدین (۱۴۰۵ ق). رساله اقسام الحکمة. در: تلخیص المحصل. بیروت: دارالاضواء.
- طوسی، نصیرالدین (۱۳۹۱). رساله مالیه، در: استاد بشر (پژوهش‌هایی در زندگی، روزگار، فلسفه و علم خواجه نصیرالدین طوسی). گزینش و ویرایش حسین معصومی همدانی و محمدجواد انواری. تهران: میراث مکتوب.
- طوسی، نصیرالدین (۱۳۸۶). شرح الاشارات و التنبیهات. جلد سوم. تصحیح حسن حسن‌زاده آملی. قم: بوستان کتاب.
- طوسی، نصیرالدین (۱۳۳۵). فصول العقائد. به کوشش محمدتقی دانش‌پژوه. تهران: دانشگاه تهران.
- طوسی، نصیرالدین (۱۳۹۰). قواعدالعقائد، در: خواجه‌پژوهی. به کوشش عبدالله صلواتی. تهران: خانه کتاب.
- فارابی، ابونصر (۱۹۷۰ م). کتاب الحروف. بیروت: دارالمشرق.
- فارابی، ابونصر (۱۳۶۸ ق). آراء اهل المدينة الفاضله. قاهره: مطبعة الحجازی.
- فارابی، ابونصر (۱۹۹۱ م). کتاب الملة و نصوص اخرى. تصحیح محسن مهدی. بیروت: دارالمشرق.
- فارابی، ابونصر (۱۴۱۳). تحصیل السعاده. بیروت: دارالمناهل.
- فارابی، ابونصر (۱۳۸۴). سعادت از نگاه فارابی. ترجمه علی‌اکبر جابری‌مقدم. قم: دارالهدی.
- کرایب، یان (۱۳۸۹). نظریه اجتماعی، از پارسونز تا هابرماس. ترجمه عباس مخبر. تهران: نشر آگه.
- مدرس رضوی، محمدتقی (۱۳۸۳). احوال و آثار خواجه نصیرالدین طوسی. تهران: اساطیر.
- معصومی همدانی، حسین و محمدجواد انواری (۱۳۹۱). استاد بشر (پژوهش‌هایی در زندگی، روزگار، فلسفه و علم خواجه طوسی). تهران: میراث مکتوب.
- موسوی، سید مهدی (۱۳۹۴). صنعت خطابه به‌مثابه روش فرهنگ. همایش دین و نظریه فرهنگی. قم: شورای حوزوی شورای عالی انقلاب فرهنگی.
- Schutz, Alfred (1967). *The Phenomenology of the Social World*. Northwestern University Press.
- Giddens, Anthony (1984). *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. University of California Press.